

Marina Andrijašević

*CICERONOVA MISIJA PRENOŠENJA GRČKE FILOZOFIJE NA
LATINSKI JEZIK I STVARANJE LATINSKE FILOZOFSKE TERMINOLOGIJE*

APSTRAKT: Marko Tulije Ciceron smatra se jednim od najvećih rimskih državnika i govornika, međutim, filozofska dela ovog lucidnog stvaraoca leže u senci njegovih visoko cenjenih govora, retorskih spisa i pisama. O njemu se govori kao o političaru, advokatu, retoru i malo ko ga ubraja u filozofe. Reklo bi se ne sa pravom, budući da je dobio izvrsno filozofsko obrazovanje, pisao na pojedine filozofske teme, prevodio i interpretirao grčke autore i njihova filozofska učenja. Naš cilj u ovom radu biće da pokažemo Ciceronov doprinos prenošenju grčke filozofije na latinsko tle, njegovu ulogu u stvaranju latinske filozofske terminologije, kao i razloge koji su ga na to motivisali. Naša tema biće predstavljena sa lingvokulturološkog aspekta uz pregled nekolicine pojmova koje je Ciceron uvrstio u latinski filozofski vokabular.

KLJUČNE REČI: Marko Tulije Ciceron, antička filozofija, rimska filozofija.

Ugledan političar i vrstan poznavalac društvenih prilika svoga vremena, slavni govornik širokog obrazovanja Marko Tulije Ciceron stavio je pred sebe neobičan „filološki“ zadatak – naučiti filozofiju da govori latinski.¹ Naime, filozofija na latinskom jeziku pre objavljivanja Ciceronovih filozofskih spisa, nastalih uglavnom pred kraj njegove karijere, gotovo da nije postojala. Pojedinci su pisali filozofske knjige na latinskom, ali kako oni sami priznaju, to su činili bez sistematizacije i logičke sredečnosti, stilizacije i ukrasa. Iz pomenutih razloga Ciceron ta dela nije ni čitao,² a ona nam se kroz istoriju nisu sačuvala. Smatra se da je reč o spisima Epikurejca Gaja Amafinija i njegovih nastavljača, koji su uživali određenu popularnost među čitaocima bilo zbog

1 *Fin.* 3. 40.

2 *Tusc. disp.* 2. 7. Марко Тулије Цицерон, *Расправе у Тускулу*, Београд: СКЗ, 1974, прев. Љубомир Црепајца. Sve citate iz spisa *Rasprave u Tuskulu* navodićemo prema pomenutom izdanju, u prevodu Ljubomira Crepajca.

svoje prijemčivosti bilo zbog toga što slična literatura nije bila dostupna, pa su zainteresovani čitali ono što je u tom trenutku bilo ponuđeno.³

Kako Ciceron piše, postojala je izvesna odbojnost prema filozofiji i drugim književnim vrstama pisanim na latinskom jeziku, a razlog tome on vidi u loše napisanim i stilski nedoteranim knjigama na grčkom jeziku, sa lošim prevodom na latinski, što se nikako nije moglo dopasti čitaocima.⁴ Takođe, rado su se čitale latinske drame manje vrednosti, doslovno prevedene sa grčkog, dok dela ozbiljnije tematike na latinskom jeziku nisu bila popularna među Rimljanima.⁵ Pojedini obrazovani ljudi nisu odobrali Ciceronovo bavljenje filozofijom, a neki su smatrali da se toj nauci treba s merom posvetiti, bez ulaganja prevelikog rada i truda, što Ciceron smatra nemogućim:

„Oni pak, koji bi htjeli, mada im se sviđa studij filozofije, umjerenije zanimanje njom, traže takvo ograničenje koje je teško sprovesti u djelo na predmetu koji se, ako je jednom put k njemu otvoren, ne može pod kontrolom držati i zaustaviti. Za mene je gotovo opravdaniji stav onih koji bi htjeli da nas posve odvrte od filozofije, nego onih koji stavljaju granice predmetima koji se ne mogu ograničiti i traže od nas da stavimo mjeru u stvari čija vrijednost postaje veća što je ona obimnija i sveobuhvatnija. Ako je moguće dospjeti do mudrosti, onda ne samo da joj se treba posvetiti nego u njoj i uživati; ako je, naprotiv, ovo dostignuće teško, ni u tom slučaju nema nikakvih granica u traganju za istinom sve dotle dok se do nje ne dođe. Sramota bi bilo klonuti u traganju za istinom, pošto je predmet istraživanja neobično privlačan i uzvišen.”

Sve ove opisane okolnosti dovele su do toga da u 1. veku p. n. e. u Rimu nije bilo ozbiljnih filozofskih sistema izloženih na latinskom jeziku. Ciceron piše da bi bili korisni i doslovni prevodi velikana grčke filozofije, ali i kritički prikazi filozofskih učenja propraćeni ličnim stavovima autora koji bi ih pisali, jer bi umesto mnogih grčkih knjiga zainteresovani mogli pročitati jednu na latinskom gde bi bila sažeta sva dotadašnja saznanja o određenoj temi.⁶ Takođe, Ciceron je imao stav da latinski jezik nije oskudan rečima kako se smatralo, već naprotiv, bogatiji od grčkog.⁷ Naime, Tit Lukrecije Kar u svom spisu *De rerum natura* na tri mesta pominje „siromaštvo maternjeg jezika“ – *patrii sermonis egestas*. On kaže da će teško moći da izloži u latinskim stihovima grčka učenja,

3 *Tusc. disp.* 4. 6.

4 *Fin.* 1. 8. Marko Tulije Ciceron, *O krajnostima dobra i zla*, Sarajevo, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, 1975, prev. Petar Pejčinović. Sve citate iz spisa *O krajnostima dobra i zla* navodićemo prema pomenutom izdanju, u prevodu Petra Pejčinovića.

5 *Fin.* 1. 4.

6 *Fin.* 1. 6.

7 *Fin.* 1. 10.

te će morati da pribegava novim rečima zbog siromaštva jezika i pojave novih termina.⁸ Dalje, oskudnost latinskog jezika onemogućava ga da prenese grčku reč *homeomerija*, ali ipak ističe da njenu suštinu nije teško izraziti.⁹ Iako ga *patrii sermonis egestas* sprečava u nastojanju da pojedine stvari objasni, ipak pokušava da ih u opštim crtama predstavi.¹⁰ Kasnije, u prvom veku nove ere, o istom problemu pisao je i Lucije Anej Seneka:

„Kako siromašan, štaviše – kako je nepotpun naš rečnik, nisam nikad bolje shvatio nego danas. Kad smo slučajno razgovarali o Platonu, naišli smo na hiljadu stvari i pojmova koji su tražili naziv, a neki pojmovi, opet, za koje smo već imali odgovarajuće izraze, izgubili su te izraze jer su nam postali odvratni.“¹¹

Ispostaviće se da je Ciceron bio usamljen u svom uverenju o bogatstvu i prednostima latinskog jezika u odnosu na grčki. Naime, prednost grčkom jeziku davali su Kvintilijan¹², Laktancije¹³ kao i Boetije¹⁴, koji otvoreno kaže da Ciceron greši kada navodi leksičke nedostatke grčkog jezika.

Iako su pomenuti autori ozbiljno shvatili Ciceronove izjave i sa njime po tom pitanju izrazili svoje neslaganje, naše je mišljenje da čovek široke erudicije, kakav je bio Ciceron, svakako nije bio u iluziji da je grčki manje podesan od latinskog za filozofska razmatranja, ali je, kao dokazani patriota, težio da pokaže da i latinski može da iznese kompleksna filozofska učenja, a takođe je i sam radio na tome da stvori odgovarajuću filozofsku terminologiju. On čak u spisu *Rasprave u Tuskulu* priznaje da je grčki jezik bogatiji, ali da ipak postoje i primeri kojima se pokazuje suprotno:

„Između napora i bola postoji neka mala razlika; oni su uopšte uzevši, veoma slični, ali se ipak unekoliko razlikuju. Napor je jedna određena funkcija duše ili tela, i to na težem poslu i zadatku; bol je pak neugodan pokret u telu, stran čulima. Grci, čiji je jezik bogatiji nego naš, ove dve stvari nazivaju jedinim imenom. Tako oni za vredne ljude imaju naziv onaj koji teži za bolom, ili tačnije, onaj koji je ljubitelj bola; mi ih prikladnije nazivamo marljivim.“

8 Lucr. 1. 139.

9 Lucr. 1. 832.

10 Lucr. 3. 260.

11 Sen. *Ep.* 58. 1. Сенєка, Луциє Анеј, *Писма пријатељу*, Београд: Дерета, 2003, прев. Албин Вилхар. Sve citate iz *Pisama prijatelju* navodićemo prema pomenutom izdanju, u prevodu Albina Vilhara.

12 Quint. *Inst.* 12. 10. 34.

13 Lact. *Inst.* 4. 8. 1

14 Boëth. *Contra Euty.* 3. 55: *Neque enim verborum inops Graecia est, ut Marcus Tullius alludit.*

*Jer jedno je činiti napor, a drugo trpeti bol. O Grčka, ti uvek misliš da za sve imaš reči, a katkada ipak oskudevaš u njima!*¹⁵

Cicerona je posebno ljutilo to što se ne cene dobra latinska književna dela:¹⁶

*„Ja se ne mogu dovoljno načuditi odakle potječe ovo sramno nipodaštavanje domaćih stvari. Nije uopće ovdje mjesto da to dokazujem, ali mislim, o tome sam često i raspravljao, da latinski jezik ne samo da nije oskudan, kako se to općenito uzima, nego da je čak i bogatiji od grčkog. Jer kada je nama, ili bolje rečeno našim vrsnim govornicima ili pjesnicima, bar otkad imaju književne uzore, ikad ponestalo zaliha bujnog, lijepog i ugladenog govora?“*¹⁷

Stoga, iz navedenih razloga Ciceron odlučuje da se posveti stvaranju filozofije na latinskom, čvrsto uveren da je maternji jezik za to podesean:

„A pošto sam ja već često govorio — i to uz negodovanje ne samo Grka nego i onih koji bi radije htjeli da se smatraju Grcima a ne Rimljanima — da nas Grci bogatstvom riječi ne samo ne nadvisuju nego da smo mi u ovom pogledu ispred njih. Zato moramo svim silama nastojati da ovo preimućstvo ne samo u našim umjetnostima nego i u njihovim dostignemo.“ Dakako, one riječi koje po starom običaju mjesto latinskih upotrebljavamo, kao što su, npr., filozofija, retorika, dijalektika, gramatika, geometrija, muzika, smatramo ih ipak, mada bi se i latinski mogle izraziti, jer su dugom upotrebom odomaćene našim riječima.“

Iako je Ciceronova karijera uglavnom išla uzlaznom putanjom, u dva navrata je silom političkih, ali i privatnih okolnosti bio prinuđen da se povuče iz javnog života i u tim trenucima se okretao književnom radu. U prvom periodu svoje političke neaktivnosti oko 55. godine pre n. e, Ciceron piše dela po ugledu na Platona.¹⁸ To su spisi *O državi (De republica)* i *O zakonima (De legibus)* u kojima iznosi svoje viđenje političkog uređenja države. Desetak godina kasnije, po završetku građanskog rata između Cezara i Pompeja, i usled ličnih nevolja koje su ga snašle – razvod od supruge Terencije i smrt ćerke Tulije, Ciceron ponovo pronalazi utehu u bavljenju filozofijom. Tada nastaje mnoštvo filozofskih spisa: *Paradoksi stoičara (Paradoxa stoicorum)*,

15 *Tusc.* 2. 35.

16 Mnogi su u potpunosti potcenjujući latinsku literaturu govorili da bi radije čitali grčke knjige.

17 *Fin.* 1. 10.

18 Jedan od motivacionih činilaca za ovu Ciceronovu aktivnost je svakako literarno nadmetanje (*aemulatio*) – Powell (1995: 30)

*Akaderske rasprave (Academica)*¹⁹, *O krajnostima dobra i zla (De finibus bonorum et malorum)*; *Rasprave u Tuskulu (Tusculanae disputationes)*, *O prirodi bogova (De natura deorum)*, *O proricanju (De divinatione)*; *De fato (O sudbini)*, *De senectute (O starosti)*, *O dužnostima (De officiis)*, *De amicitia (O prijateljstvu)*.

Grčku filozofiju Ciceronovog doba predstavljale su četiri škole. U intelektualnom životu Rima učestvovali su akademičari, nastavljači Platonovog rada i učenja. Prisutni su još i peripatetičari, učenici Aristotelove škole; stoičari, čiji je rigidni moralizam naišao na veliki broj pristalica u Rimu, kao i epikurejci. Pored ovih filozofskih pravaca, postojala je i opšta tendencija ka eklekticizmu. Ciceron je dobio široko filozofsko obrazovanje – Fedar ga je podučavao epikurejstvu, stoik Diodot uputio ga je u dijalektiku, Filon u nasleđe Platonove Akademije.²⁰ Naravno, kao i svaki mladi Rimljanin iz ugledne porodice, učio se govorničkoj veštini, radi koje je otišao u Aziju na obuku, a najduže se zadržao kod poznatog učitelja govorništva Molona na Rodosu. Još kao mladić, u okviru školskih vežbi, sa grčkog jezika je preveo Aratov spis *Phenomena* i Ksenofontov spis *O ekonomiji*. Kasnije, baveći se grčkom filozofijom, prevodi Platonove spise *Timaj* i *Protagora*, a mnoštvo je njegovih prevedenih ekscerpata iz drugih Platonovih spisa. Prevodio je delove Epikurovih i Ksenofontovih spisa.

Budući da je visoko cenio filozofiju, o čijoj svrsi je pisao u izgubljenom spisu *Hortenzije*,²¹ njegova zamisao je bila da svaku vrstu filozofije učini dostupnom Latinima. Jedan od razloga dolazi, reklo bi se, iz nacionalističkih poriva:

„Pošto teorija i obrazovanje u svim onim naukama koje pokazuju put za valjan život počivaju na izučavanju mudrosti kome je ime filozofija, smatrao sam da treba da objasnim to na latinskom jeziku, ali ne zato što filozofija ne može da se izučava iz grčkih knjiga ili kod grčkih učitelja, već stoga što je moje mišljenje uvek bilo da su naši preci u svemu što su stvorili pokazali više mudrosti nego Grci, ili da su usavršili ono što su od njih primili, i to ono što su smatrali vredim da se oko toga trude.“²²

19 Pael smatra da je Ciceron najvažniji pojedinačni dostupni izvor za učenje akademičara u poslednja dva veka pre n. e, kao i da je Ciceron prvi na latinskom jeziku izložio filozofiju Akademije. Powell (1995: 2; 30)

20 Epikurejac Fedar (138 – 70/69), bio je upravnik epikurejske škole u Atini, po smrti Zenona Sidonskog. Ciceron ga je kao mladić upoznao u Rimu, a tokom svog boravka u Atini, obnovili su prijateljstvo. Stoik Diodot je živeo u Rimu, u kući Ciceronâ, gde je i umro 59. godine pre n. e, ostavljajući Marku Tuliju Ciceronu svoju imovinu, što saznajemo iz pisma upućenog Atiku (*Att.* 2. 20). Filon iz Larise (154/3 – 84/3), posle smrti Klitomaha bio je upravnik Akademije, a kada je škola uništena u Mitridatovim ratovima, došao je u Rim.

21 O svrsi i značaju filozofije Ciceron je često govorio u spisu *Rasprave u Tuskulu*, posebno u uvodima druge i pete knjige: „To nije ni najmanje čudno, jer evo šta postiže filozofija: ona leči dušu, uklanja beskorisne brige, oslobađa od želja, rasteruje strah.“

22 *Tusc.* 1. 1.

On takođe ističe da je filozofija bila zanemarena nemajući nijednog istaknutog predstavnika u latinskoj pisanoj reči te će se potruditi da filozofiji kao nauci vrati ugled podstičući njeno izučavanje.²³ Filozofija, naime, nije visoko cenjena u Rimu, čak su poznati slučajevi da su filozofi proterivani iz tog grada. Epikurejci iz Grčke proterani su 173. i 161. godine pre n. e.²⁴ Razlog njihovog progonstva bio je, navodno, taj što prema epikurejskom učenju bogovi nemaju uticaj na život ljudi, a takav stav se kosio sa stanovištem rimske religije. Ugledni cenzor Katon Stariji proterao je atinsko poslanstvo koga su činili akademičar Karnead, stoičar Diogen i peripatetičar Kritolaj 155. godine pre n. e.²⁵ Naime, oni su u Rimu držali predavanja i privukli su pažnju mnogih rimskih mladića. Zabrinut da će se mladi Rimljani više posvetiti filozofskim naukama te da će zanemariti svoje dužnosti, Katon je naredio da se filozofi vrate u Grčku.²⁶

Pošto je Atina, cvet Grčke, otadžbina svih nauka i kolevka civilizacije,²⁷ u to vreme bila na svom intelektualnom zalasku, Ciceron je smatrao da je to pravi momenat kada joj treba oduzeti slavu, i postati nezavisan od njenih biblioteka:

*„Neka, dakle, filozofija na latinskom jeziku nastane u ovim teškim vremenima, a mi joj pružimo pomoć, ne obazirući se na to što ćemo bivati opovrgavani i što će se iznositi argumenti protiv nas.“*²⁸

Njegov doprinos latinskoj filozofiji ogleda se u stvaranju filozofske terminologije na latinskom jeziku. U tu svrhu on koristi već postojeće latinizirane grčke reči ili upotrebljava latinske preciznog (*verbum e verbo* – reč za reč) ili sličnog značenja (*verbum quod idem declarat* – reč koja isto znači), proširujući time semantičko polje pojedinih termina. Nekada koristi više reči tj. parafrazira grčke pojmove (*quod uno Graeci, id pluribus verbis exponere* – ono što Grci jednom rečju imenuju, mi imenujemo nizom reči), a katkad i smišlja nove reči – neologizme. Takvih mesta je više od dve stotine, što je evidentan dokaz pred kakvim je izazovima bio Ciceron baveći se

23 *Tusc.* 1. 5. Kako smatra Gizela Strajker, Ciceron pokušava da podigne status filozofije u Rimu uvodeći rimske državnike kao govornike u svojim dijalozima, uveravajući na taj način svoje čitaoce da će poslovi u državi uvek imati prvenstvo nad bavljenjem filozofijom. Striker (1995: 1)

24 Gruen (1994: 259)

25 *Att.* 12. 23. 2; *De Or.* 2. 155.

26 Gizela Strajker u svom radu ističe da je filozofija u Rimu s jedne strane uživala određen prestiž jer zahteva određene intelektualne sposobnosti, a sa druge strane je izazivala podzorenje zbog poruka koje mogu biti interpretirane na subverzivan način. Striker (1995: 1)

27 *N. D.* 3. 82. *De Or.* 1. 13. *Flacc.* 62.

28 *Tusc.* 2. 5.

filozofijom na latinskom jeziku i kolika je njegova zasluga u stvaranju mnogih filozofskih termina. Prisutan je i izvestan broj neprevedenih grčkih reči, što je odlika kako spisa namenjenih za objavljivanje, tako i pisama. Poznato je da Ciceron koristi grčke izraze, fraze i stihove, najčešće u prepisci sa svojim najboljim prijateljem Atikom. Grčkih termina gotovo i da nema jedino u Ciceronovim govorima, budući da nije bilo pohvalno razmetati se poznavanjem grčke kulture i grčkog jezika.²⁹

U ovom radu predstaviceo nekolicinu termina koje je Ciceron uveo u latinski filozofski vokabular, bez upuštanja u njihovu detaljnu analizu s filozofskog aspekta.

Pišući Ciceronovu biografiju, Plutarh govori:

„Posle toga, pošto je upravljanje državom prešlo u ruke jednog čoveka, Ciceron se povukao iz političkog života i bavio se poučavanjem omladine koja je bila željna filozofije. Pa kako je ta omladina bila iz najuglednijih i prvih porodica, Ciceron je svojim saobraćanjem s njima ponovo dolazio gotovo do najveće moći u Rimu. Osim toga, dovršavao je svoje filozofijske dijaloge i prevodio, i za svaki helenski pojam u oblasti dijalektike i filozofije o prirodi tražio latinski naziv. Jer Ciceron je, kako kažu, bio onaj koji je za helenske izraze ἡ φαντασία (mašta), ἡ ἐποχή (ustezanje), ἡ συγκατάθεις (pristanak), ἡ κατάληψις (pojam), τὸ ἄτομον (atom), τὸ ἀμερές (bez delova), τὸ κενόν (praznina) i za mnoge druge najpre i najbolje našao latinske izraze, učinivši ih razumljivim i skladnim što metaforama što opet drugim srodnim izrazima.“³⁰

Han Baltussen kaže da je Ciceronov doprinos razvoju latinske filozofske terminologije najviše zastupljen u polju epistemologije, teorije znanja.³¹ Izabrao je particip *visum* za grčki termin *φαντασία*:

„Pre svega izneo je (Zenon, prim. aut.) neke nove misli o osećajima koji dolaze spolja, koje on naziva φαντασία, a mi visum, i hajde da upamtimo ovu reč jer ćemo je i ubuduće koristiti.“³²

29 Analizirajući pojedine stavove koje iznosi Antonije, jedan od sagovornika u Ciceronovom spisu *De oratore*, dolazi se do zaključka da rimski narod, odnosno publika na javnim nastupima nije pozitivno reagovala kada se govornik razmeće svojim poznavanjem ili naklonošću ka grčkoj kulturi. Ukratko, u prvom veku pre n. e. među Rimljanima je postojao izvestan animozitet prema Grcima. *De Or.* 2. 153.

30 Pluth. *Cic.* 40. Плутарх, *Славни ликови антике*, Дерета, Београд, 2002, прев. Милош Ђурић.

31 Baltussen (2011: 17)

32 *Acad.* 1. 40.

Dalje, osnovne termine Zenonove epistemologije *συγκατάθεσις* prevodi rečju *adsentio*,³³ a *ἐποχή* terminom *retentio (adsentionis)*³⁴. Objasnjavajući pojam *κατάληψις*³⁵ Ciceron govori da je Zenon prvi ovu imenicu upotrebio u značenju poimanja tj. shvatanja, stoga on u prevodu na maternji jezik koristi reč *comprehensio*³⁶. Stoički termini koji su se zahvaljujući ovom autoru ustalili su i *notio* (gr. *ἔννοια*; *πρόληψις*)³⁷, *infinutio* (gr. *ἀπειρία*)³⁸, *appetitus (animi)*, *appetitus* (gr. *ὄρμη*)³⁹. Kada je doslovan prevod zadovoljavajući, Ciceron dosledno koristi takva rešenja: *ἐπιστήμη – scientia*; *κανὼν – regula*; *κριτήριον – iudicium*.

Epikurejsko-demokritovski koncept atoma (*τὸ ἄτομον*⁴⁰ – ono što se ne može podeliti) Ciceron je preneo kalkom *individuum*. Ovaj termin je opstao u modernim jezicima dobivši posve drugačije značenje i sopstvenu porodicu reči (individua, individualnost, individualni, itd.)

Plutarh navodi da je Ciceron našao odgovarajuću reč za pojam *τὸ ἀμερές*, ali se u literaturi sugerše da u Ciceronovom sačuvanom opusu nema latinskog ekvivalenta.⁴¹

Τὸ κενόν je izrazio takođe poimeničavanjem prideva – *vacuum*.

Veliki je broj značajnih reči koje je slavni govornik uveo u latinsku filozofiju, a ne nalaze se među onima koje je Plutarh pobrojao, te ih svakako treba pomenuti. Čuvena je kovanica *qualitas*, koja je u svom osnovnom značenju ostala u upotrebi u mnogim savremenim jezicima. Ciceron ju je napravio kalkiranjem po uzoru na Platonov neologizam *ποιότης*. Pridevu *ποιός* u latinskom jeziku odgovara pridev *qualis*, te su ove dve reči nastale istim načinom tvorbe kao i naš termin *kakvoća*. Uvodeći ovaj nov pojam Ciceron kroz zamišljen razgovor učesnika ovog dijaloga iznosi svoj, reklo bi se, racionalan stav o stvaranju neologizama i pozajmljivanja reči iz grčkog jezika. Njegovo mišljenje je da grčke filozofske termine treba koristiti ukoliko su već ustaljeni, a pošto su i grčki filozofi smišljali nove reči susrećući se sa novim i neimenovanim konceptima:

33 *Acad.* 2. 37. Negde pak koristi i imenicu *adprobatio* – Gell. *Noct. Att.* 19. 1. 6 – 19.

34 *Acad.* 2. 59.

35 Imenica *κατάληψις* – *hvatanje, postizanje, navala, zauzeće te i shvatanje* (Zenon) potiče od glagola *καταλαμβάνω* – *ugrabiti, uhvatiti, naći, doći do, zadržavati, osvojiti; med. shvatati, poimati* (Zenon).

36 Imenica *comprehensio* – *sveza, hvatanje, zatvaranje, te shvatanje, poimanje, pojam* (Ciceron) dolazi od glagola *comprehendo* – *obuhvatiti, svezati, oteti, otkriti, shvatiti, poimati*. *Acad.* 1. 41.

37 *Top.* 31.

38 *Fin.* 1. 21.

39 *Fin.* 3. 23; *Off.* 1. 108; 2. 18.

40 Ovo je primer prevođenja *verbum e verbo* – reč za reč. *ἄτομος* (nedeljiv) – *α*-privativum (označava negaciju osnovnog značenja reči); *τέμνω* – *seći, deliti*; u latinskom prefiks *in* je pandan *α*-privativumu; *divido*, 3, *dividi*, *divisum* – *deliti*.

41 Baltussen, (2011: 17, fn. 41.)

Varon: „Sigurno ćete mi dopustiti da postupim kao Grci, koji su se dugo bavili ovim pitanjima i koristim reči za koje niste čuli do sada kako bih objasnio nove stvari.

Atik: Naravno, dozvoljeno je da koristiš grčke reči kad god hoćeš ako latinskih nema.

Varon: Lepo kažeš, ali ipak ću svim silama nastojati da koristim latinske reči, osim za termine poput filozofija, retorika, fizika i dijalektika kao i mnoge druge koje su se ustalile u upotrebi kao latinske. Stoga, kvalitetom sam nazvao ono što Grci zovu ποιότης, što i kod Grka nije obična reč već iz domena filozofije. ... Ako to čine Grci, koji se već toliko vekova bave tim stvarima, koliko onda isto to mora biti dozvoljeno nama koji tek sada pokušavamo da istražimo ovakve predmete?

Ti, Varone – rekoh ja – čini mi se da ćeš učiniti veliku uslugu svojim sugrađanima, ako im podariš ne samo veliki broj činjenica što si i do sada radio, već i obilje reči.

Varon: Dakle, ukoliko bude neophodno, ja ću se, uz tvoje odobravanje, koristiti novim rečima.⁴²

Svoj princip prevođenja grčkih filozofskih termina i stvaranja latinske filozofske terminologije Ciceron je obrazložio i u delu *O krajnostima dobra i zla (De finibus bonorum et malorum)*:

„Onda pokušajmo“, reče on, „iako je stoičko učenje o ovome predmetu prilično teško i nejasno, jer su nekoć u samom grčkom jeziku oni nazivi za nove pojmove, koji su sada usljed duge upotrebe postali potpuno obični, izgledali neodrživi; šta misliš da će se dogoditi u latinskom?“

„To je vrlo laka stvar“ rekoh ja. „Ako je Zenonu bilo dozvoljeno kada bi otkrio neku novu ideju da joj da naziv koji se dotada nije čuo, zašto da to isto ne bude dozvoljeno i Katonu? Neće biti potrebno objašnjavati jednu riječ drugom riječju, kao što to obično čine nevjšti prevodioci, iako je običnija riječ koja ima isto značenje. Ja obično, ako drukčije ne mogu, za ono što Grci izraze jednom riječju, upotrebljavam više riječi. Pored toga, smatram da bi nam trebalo dozvoliti upotrebu grčke riječi kad nemamo pri ruci pogodnog latinskog izraza, i ne vidim nikakva razloga zašto bi nam se ovo više dozvoljavalo, npr., u riječima ephippia (sedla) acratophora (vrčevi za nerazrijeđeno, čisto vino), nego, npr., u riječima „proegmena“ i „apoproegmena“. Međutim, ove dvije posljednje riječi mogle bi se posve pravilno u latinskom izraziti „praeposita“ (pretpostavljive), „reiecta“ (zapostavljive).⁴³

Jednu od filozofskih disciplina etiku (ἠθικός) Ciceron u svojim spisima imenuje koristeći se parafrazom, te srećemo izraze poput *ratio de vita et moribus* (nauka o

42 *Acad.* 1. 24–26, prevod autora rada.

43 *Fin.* 3. 15.

životu i ponašanju)⁴⁴, *ratio/disciplina bene vivendi* (nauka o dobrom životu)⁴⁵. Na početku jednog od svojih poslednjih spisa *O sudbini* (*De fato*), Ciceron predlaže da se deo filozofije, koja se, kako kaže, obično naziva *philosophia de moribus*, a Grci je zovu ἠθικός, nazove *moralis philosophia*, sve sa ciljem obogaćivanja latinskog jezika.⁴⁶ Ovaj izraz, iako jedanput predložen kao lingvističko rešenje za naziv jedne grane filozofije, zaživeo je u filozofskim spisima Kvintilijana, Seneke i njihovih savremenika.⁴⁷ U pomenutom spisu Ciceron objašnjava šta se podrazumeva pod grčkim terminom *aksiom* (ἀξίωμα), i u latinski jezik ovaj pojam uvodi kao *enuntiatio*⁴⁸, dok za grčku reč *θεωρήματα* (posmatranje, promatranje) predlaže *percepta*.

Pojedine nove termine detaljno obrazlaže i objašnjava zašto je određeni grčki pojam preveo upravo tom latinskom rečju. Tako je, na primer, detaljno argumentovao prevod *enuntiatio* za grčko ἀξίωμα, što smo već gore pomenuli. Grčku „dubokoznačnu“ reč *σωφροσύνη*⁴⁹ je prenosio u latinski jezik pod različitim terminima u zavisnosti od specifičnog značenja, te koristi više latinskih imenica: *temperantia* (umerenost), *moderatio* (uzdržavanje), *ordo et moderatio* (red i uzdržavanje), *modestia* (skromnost), *frugalitas* (valjanost), čak se poslužio i parafrazom *voluptatum contemptio* (prezir naslada).

Takođe, Pael zapaža da Ciceron uglavnom ne uvodi svoja jezička rešenja bez pojašnjenja. On često objašnjava njihovo značenje, svakako kada prvi put pominje reč, a nekada i naknadno, sa referisanjem na tačne grčke reči koje treba da zamene. Nekada grčke i latinske reči jedne druge razjašnjavaju. Grčka reč, novonastala latinska i sam kontekst čine dobar „trokraki“ metod pojašnjavanja, zaključuje Pael.⁵⁰ Nasuprot kompleksnijim pojašnjenjima, mnoštvo je primera gde se samo konstatuje: „Ja nazivam X ono što Grci zovu Y.“

Logički termin indukcija (*inductio*) u latinskom jeziku prvi put se sreće u Ciceronovom ranom spisu *O iznalaženju teme* (*De inventione*)⁵¹, a u spisu *Topika* (*Topica*) kaže da je to odgovarajući prevod grčkog pojma *ἐπαγωγή*.⁵² Takođe, imenica *elementum* prvi put je posvedočena kod Cicerona u spisu *O govorniku* (*De oratore*)⁵³ u svom osnovnom značenju (slovo, načelo), a u spisu *Učenja akademika* (*Academica*) osnovne

44 *Acad.* 1.6; 1.19.

45 *Pis.* 71; *Fin.* 5. 11.

46 *Fat.* 1. 1.

47 Glucker (2015: 46)

48 *Fat.* 1. 1.

49 Na srpski jezik se uglavnom prevodi kao razboritost.

50 Powel (1995: 291)

51 *Inv.* 1. 51.

52 *Top.* 42.

53 *De or.* 1. 163; 2. 45.

elemente (vazduh, vatra, voda, zemlja) na grčkom „στοιχεῖα“ prevodi kao „elementa“.⁵⁴ Grčki retorsko-etički koncept onoga što govorniku, ali i običnom čoveku dolikuje u govoru i ponašanju gr. *πρέπον*, Ciceron uvodi i razrađuje u svojim spisima pod novim terminom *decorum*.⁵⁵ U godini posle objavljivanja spisa *O iznalaženju teme*, Ciceronov savremenik Lukrecije u spisu *O prirodi stvari* (*De rerum natura*) služi se ovom rečju pri prevodu grčkog termina *τὸ ἄτομον*. Pošto su stvarali u istoj epohi možemo zaključiti da su i jedan i drugi autor doprineli popularizaciji ovog pojma u filozofiji. Mnoštvoje termina i samim tim misaonih koncepata koje je Ciceron iz grčkog preneo u latinski jezik, stvarajući internacionalizme koji čine elementarni filozofski rečnik romanskih i mnogih drugih jezika. Interesantna je činjenica da pojedini prvobitni filozofski sinonimi nisu potiskivali jedni druge, već su u zapadnoj filozofiji opstajali naporedo, vremenom proširujući, sužavajući ili modifikujući svoje značenje, kao na primer reči „atom“ i „individua“, ili „etika“ i „moral“.

Marko Tulije Ciceron se prvenstveno smatra govornikom i političarem, svakako zbog svoje uloge koju je imao u veku raspada rimske Republike, i zbog ogromne istorijske i estetske vrednosti njegovih govora, retorskih spisa i pisama. Filozofski opus zavređivao je najmanje pažnje istraživača, a naš cilj je bio da pokažemo koliko je značajna njegova uloga u premošćavanju filozofije sa grčkog jezika na latinski jezik, koji je postepeno preuzimao primat jezika nauke i prosvećenosti. Kako Pael smatra, Ciceronova filozofska dela treba da budu predmet interesovanja modernih istraživača raznolikih disciplina, jer iako je savremena metodologija istraživanja sofisticiranija, pitanja od kojih filozofsko traganje kreće jesu ista, a to su, i prema Ciceronovom mišljenju, razlučivanje istine od laži, dobrog od lošeg, ispravnog od pogrešnog.⁵⁶

Marko Tulije Ciceron je bio svestan činjenice da je latinski jezik provincijalni jezik u poređenju sa vekovnom tradicijom grčkoga, što eksplicitno kaže u *Govoru za pesnika Arhiju* (*Pro Archia poeta*)⁵⁷, ali je takođe, kao veliki govornik i čovek od knjige, bio uveren u potencijale latinskog jezika, a još bitnija od toga je njegova svest o važnosti sopstvene literature na maternjem jeziku i potreba za nezavisnošću i originalnošću. Njegova namera nije bila stvoriti kompletan filozofski vokabular latinskog jezika već da filozofiju približi svom narodu time što će određene grčke spise prevesti, interpretirati ili sam o filozofskim učenjima i temama pisati, prilagođavajući pri tome koncepte i bitne filozofske termine. Njegov rad u tom polju ne predstavlja prekretnicu u razvoju latinskog jezika,⁵⁸ ali svakako to jeste što se tiče širenja grčke filozofije na latinskom tlu. Predgovori pojedinih njegovih spisa koja smo u ovom radu pominjali, svojevrsne

54 *Acad.* 1. 26.

55 *Or.* 70; *Off.* 1. 93.

56 Powell (1995: 2)

57 *Arch. poet.* 2. 3.

58 Powell (1995: 296)

su „odbrane“ filozofije u Rimljana. Ciceronova želja da izloži grčka učenja na latinskom jeziku pokazuju njegovu svest i poštovanje za tuđe i za sopstveno, doprinoseći na taj način i svojim i drugima.

Marina Andrijašević
Odeljenje za klasične nauke
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Primarna literatura

Цицерон, Марко Тулије, *Расправе у Тускулу*, Београд: СКЗ, 1974, прев. Љубомир Црепајац.
Ciceron, Marko Tulije, *O krajnostima dobra i zla*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, 1975, prev. Petar Pejčinović
Плутарх, Местрије, *Славни ликови антике*, Београд: Дерета, 2002, прев. Милош Ђурић.
Сенека, Луције Анеј, *Писма пријатељу*, Београд: Дерета, 2003, прев. Албин Вилхар.

Sekundarna literatura

BALTUSSEN 2011 = H. N. Baltussen, “Cicero’s Translation of Greek Philosophy: Personal Mission or Public Service?”, *The Ancient Mediterranean in Perspective*, UK, 37–47.
GLUCKER 2012 = J. Glucker, “Cicero’s Remarks on Translating Philosophical Terms – Some General Problems” in Glucker and Burnett. 37–96.
GLUCKER 2015 = J. Glucker, “Cicero as Translator and Cicero in Translation”, *Philologica X*, Societas Philologorum.
GRUEN 1992 = E. S. Gruen, *Cultural and National Identity in Republican Rome*, Cornell University Press, New York.
JONES 1959 = D. M. Jones, “Cicero as a translator”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* No. 6, 22–34, Wiley.
POWELL 1995 = J. G. F. Powell, “Cicero’s translations from the Greek”, in *Cicero the Philosopher*, ed. Powell, 273–300.
STRIKER 1995 = G. Striker, “Cicero and Greek Philosophy”, *Harvard studies in Classical Philology*, Vol. 97, 53–61, Harvard University.

Marina Andrijašević

Cicero’s Mission of Transferring Greek Philosophy into Latin Language and the Creation of Latin Philosophical Terminology (Summary)

Marcus Tullius Cicero is considered to be one of the greatest Roman statesmen and orators, however, this lucid creator’s philosophical writings lie in the shadow of

his highly valued speeches, rhetorical writings and letters. He is widely regarded as a politician, lawyer, orator, yet few consider him a philosopher. This seems unjustified, having in mind that he received an outstanding philosophical education, wrote about numerous philosophical subjects, translated and explicated Greek authors and their philosophical doctrine. The goal of this paper is to show Cicero's contribution to the transfer of Greek philosophy onto Latin soil, illuminate his role in the creation of Latin philosophical terminology, as well as reasons which motivated him to do so. Our subject will be presented from a linguoculturological aspect with the analysis of some of the terms, which Cicero imported into Latin philosophical vocabulary.

KEYWORDS: Marcus Tullius Cicero, ancient philosophy, Roman philosophy.